

НАШ ЈЕЗИК

Књига XLVI

Св. 3–4 (2015)

САДРЖАЈ

Чланци

Поводи

- Стојан Новаковић као лингвиста (РАЈНА М. ДРАГИЋЕВИЋ) 1–9
- Лексика, семантика и лексикографија
- Типологија речника српског језика III (Ванлингвистички параметри)
(ЂОРЂЕ Р. ОТАШЕВИЋ) 11–22
- Семантичке улоге доживљавача и изазивача емоције у значењској структури
емоционалних глагола у српском језику (АНА В. МИЛЕНКОВИЋ)
..... 23–38
- Неформализована употреба антонима у лексикографским чланцима Речника
САНУ (МИЛЕНА М. ЈАКИЋ) 39–57
- О заједничким семантичким компонентама полисемичних
трансформативних глагола у српском језику (НАТАША М.
МИЛАНОВ) 59–75
- Акцентологија
- О акценатским дублетима именица мушког рода (НИКОЛА М.
САНКОВИЋ) 77–92

Прилози

- Лексема *односно* у неким језичким стиливима 19. века (ЈЕЛЕНА М.
ПАВЛОВИЋ) 93–110

Прикази

- МОНОГРАФИЈА ПОСВЕЋЕНА СРПСКОЈ ЛЕКСИКОГРАФИЈИ. *Српска лексикографија у теорији и пракси* (колективна монографија), ур. Рајна Драгићевић, Београд: Филолошки факултет, 2014, 291 стр. (АНА Ј. БАРБАТЕСКОВИЋ) 111–120
- Митра Рељић, *Српски језик на Косову и Метохији данас (социолингвистички и лингвокултуролошки аспекти)* (СРЕТО З. ТАНАСИЋ) 121–128
- Срето Танасић, *Синтакса пасива у савременом српском језику* (ВАЛЕНТИНА М. ИЛИЋ) 129–137

Хроника

- Научни скуп *Српски језик и актуелна истражања језичког планирања* (МАРИНА Љ. СПАСОЈЕВИЋ) 139–145

Сећања

- Бранислав Брборић (1940–2005–2015) (МИЛОВАН МИЛОВИЋ)..... 147–151

Одлуке Одбора за стандардизацију српског језика

- Читач или читалац*..... 153–154
- О статусу босанског или бошњачког језика..... 155–158
- Белешка о упутству за објављивање радова 159–159

Прилози

УДК 811.163.41'367(091)

ЈЕЛЕНА М. ПАВЛОВИЋ
(Универзитет у Крагујевцу,
Филолошко-уметнички факултет,
Докторске студије
Српског језика и књижевности)*

Оригинални научни рад
Примљен 29. септембра 2015. г.
Прихваћен 19. новембра 2015. г.

ЛЕКСЕМА *ОДНОСНО* У НЕКИМ ЈЕЗИЧКИМ СТИЛОВИМА 19. ВЕКА**

У раду се анализира развој и употреба речи *односно* у неким језичким стилевима 19. века. Прати се лексема *односно* у функцији предлога са генитивом и у функцији објашњивачког везника. Грађа је екцерпцирана из одабраног узорка текстова научног, административно-правног и новинарског стила. Утврђено је да се реч *односно* чешће јавља у функцији предлога него у функцији везника. Претпоставља се да је предлошка функција добијена позајмљивањем из руског језика, док је везничка служба плод унутрашњег развоја. Дата је релативна хронологија појаве две употребе ове речи, при чему је нарочито значајан крај 19. када се напоредо јављају обе функције.

Кључне речи: *односно*, предлог, објашњивачки везник, 19. век.

*jesa.pavlovic.krusevac88@gmail.com

**Рад је настао у оквиру пројекта *Динамика стилографије савременог српског језика* (бр. 178014), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Први пут је презентован у оквиру истраживања на Докторским студијама Српског језика и књижевности на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу у оквиру предмета *Српски књижевни језик у историјској перспективи* код проф. Владимира Поломца. Нешто шири верзија рада, под називом „Употреба и значење облика *односно* у току 19. и почетком 20. века“ изложена је на VII научном скупу младих филолога Србије *Савремена истраживања језика и књижевности*, одржаном на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу 28. марта 2015. године. Овом приликом захваљујем се професорима Владимиру Поломцу и Милошу Ковачевићу на добијеним сугестијама у току израде рада.

1. Увод

У току нашег ранијег истраживања језика *Стиенографских бележака о седницама Народне Скупштинине за 1898. годину* (Павловић 2014: 445–454) приметили смо да се лексема *односно* у овом документу с краја 19. века јавља подједнако и у функцији везника и у функцији предлога. То нас је навело да, на одабраном корпусу докумената из административно-правног, новинарског и научног стила, утврдимо контексте у којима се среће лексема *односно* и претпоставимо како се развијала њена употреба.

2. Историјски оквир

Деветнаести век представља занимљив период у историји српског језика. Језик се у првој половини века развија интензивно. После званичне победе Вукове језичке реформе 1868. године, спољашњи чиниоци језичког развоја полако уступају место унутрашњим факторима и српски књижевни језик улази у епоху своје стабилизације, која траје до Првог светског рата (Брозовић–Ивић 1988: 99–102; Гортан Премк 1971: 10; Грицкат 1994: 5; Ивић 1986: 200; Јовић 2012: 15; Станојчић 1973: 5–7, 120; Станојчић 1990: 4). У току 19. века долази и до зачетка различитих функционалних стилова, што представља последицу општег развоја друштва у Србији. Највеће одступање од Вукове језичке базе догађа се на плану „урбанизације и интелектуализације језика“ (Луковић 1994: 73, курзив у оригиналу). Две употребе лексеме *односно* везане су за различите аспекте „интелектуализације језика“ и за формирање два посебна језичка подсистема – система падежних конструкција за исказивање узрока у значењу „повод“ и система објашњивачких везника. Први подсистем издваја се у оквиру административно-правног и новинарског стила, док се други претежно реализује у научним текстовима.

3. Теоријско-методолошке основе рада, циљеви рада и ексцерпирана грађа

На синтаксичке промене у језику утичу унутрашњи и спољашњи чиниоци, што потиче из саме језичке природе: „комуникативни фактори могу изазвати промену, али је она ограничена унутрашњим принципима граматике, како конкретног језика, тако и универзалним структурама“ (Грковић Мејџор 2004: 119). Јасмина Грковић Мејџор наводи као три главна механизма синтаксичких промена: реанализу,

генерализацију и позајмљивање (исто: 130). При проучавању синтаксичких промена треба имати на уму, како истиче Слободан Павловић, да у сваком синхронном пресеку постоје три слоја: „преовлађујући елементи актуелног језичког система“, „периферни остаци претходних језичких нивоа“ и „рубни замеци језичког стратума који долази“ (Павловић 2013: 5–6).

Уважавајући историјски контекст и принципе који условљавају синтаксичке промене, покушаћемо да одговоримо на следећа питања: (а) колико се често и у којим значењима јавља лексема *односно*; (б) какав је ужи и шири контекст у којем се јавља; (в) каква је њена дистрибуција у стилевима (административно-правном, научном и новинарском) у којима се најбоље види процес интелектуализације; (г) какво је порекло лексеме *односно* у српском језику.

Грађа је одабрана случајним узорком, а трудили смо се да буду заступљени административно-правни, новинарски и научни стил. Такође, тежили смо да укључимо примере који репрезентују 19. век. Ексерцирали смо грађу из *Гласника Друштва српске словесности, Српских новина*, доступних књига које илуструју научни стил из Дигиталне библиотеке Матице српске, из устава издатих у току 19. века, као и из *Стиенографских бележака о седницама Народне скупштинe за 1874/5. и 1898. годину*.

4. Дефиниција употребе лексеме *односно*

Милица Радовић Тешић у раду „Лексикографска и граматичка дескрипција партикуле *односно*“ анализира дефиниције лексеме *односно* у речницима српског језика (2007: 759–765). Како се анализи прилази са аспекта лексикографије, она не одговара на питања која смо ми поставили. Због тога, одлучили смо се да изнесемо елементе дефиниција из речника које сматрамо битним за наше истраживање.

У *Српском рјечнику* Вука Стефановића Караџића не налазимо лексему *односно* (Караџић 1964; Караџић 1986–7). Речник ЈАЗУ не помиње реч *односно*, али региструје придев *односан* и дефинише га као „*онај који се на што као односи, протеже. Ријеч је нацињена и новije вријете према rus. adj. istog значења* относительный (а овaj према lat. relativus od reffere, *odnositi, upravo: natrag nositi*)“ (РЈАЗУ 1922: 611). Констатација изнета у РЈАЗУ наводи на закључак да се ради о неологизму који је настао током 19. века под утицајем руског или руско-словенског језика. Речници руског језика бележе предлог *оѣносительнo* са рекцијом у генитиву (РСХ 1965: 423), али, колико је нама познато, нема потврда о овој лексеми у функцији објашњивачког везника.

РСАНУ 2006: 151–152 бележи три функционално-семантичке реализације лексеме *односно* и њихове категоријалне вредности: (а) речца „за испицање догајној прецизнијеј објашњења“, подударна са *заправо, управо, у ствари, то јест*, а која се може јавити и као везник „при појединачном набрајању“ са сличном функцијом као и везници *или, и*; (б) прилог са ознаком застарелог „у сразмери на друго што (околности, мојности, појаве и сл.)“, а у овој функцији лексема *односно* подударна је са речима *донекле, релативно*; (в) предлог са генитивом уз ознаку застарело, при чему се као синонимне наводе конструкције *у вези са (нечим, неким), у поједу (нечеја, некоја), што се тиче (нечеја, некоја), кад је реч о (некоме, нечему)*. РСМ 1971: 55 наводи реч *односно* као предлог са генитивом (Судбина Србије зависила је од поодбе на коју се буду сложиле Русија и Француска односно Турске) и као речцу синонимну са *управо, то јест, или*.

Са становишта савременог језика, различито се тумачи употреба речи *односно*. Мирна Велчић је третира као „приложни експликативни конектор“, то јест као „конектор појашњења“ (1987: 72–73). Милош Ковачевић је дефинише као „координирани везник објаснидбене семантичке вриједности“ (1998: 61), док Милица Радовић Тешић каже да се ради о партикули која „показује динамичност и модификације прелазом ка још двома класама речи – према прилозима и према предлозима“ (2007: 761). По тумачењу ауторке, вредност партикуле је примарна над вредношћу везника, што се слаже са описом ове лексеме у РСАНУ 2006: 151.

Овом приликом, приказаћемо примере који илуструју лексему *односно* у следеће две употребе: (а) у функцији предлога са рекцијом у генитиву; (б) у функцији објашњивачког везника.

Због недовољног броја потврда, примере у којима се *односно* јавља у функцији прилога изоставићемо из анализе. На самом почетку, ипак, треба констатовати да све наведене употребе повезује инхерентно значење „довођења у везу, повезивања“, или „тражења објашњења, појашњења“.

5. Лексема *односно* у предлошкој функцији

Период 19. века је време када се може пратити развој категорије узрочности у српском језику. Развој средстава која изражавају узрок кретао се од узрока типа „ефектор“, који се увек везује за оно што се може опазити чулима, преко узрока типа „мотив“ и „разлог“, који укључују и психолошке категорије, до узрока типа „повод“, који се и дефинише као „неделујући узрок“ (Ковачевић 2012: 53). Ако само бацимо поглед на *Србску синтаксу* Ђуре Даничића, видећемо да

се у њој не налазе облици генитива са предлозима *односно* и *йоводом*, а да се предлог *збої* наводи са веома малим бројем потврда уз опаску да се ради о речи која још увек своје значење везује за речи од којих је настала (Даничић 1858: 169).

Сматра се да је реч *односно* у српски језик дошла позајмљивањем руске речи *относительно*. Дворецки (1986: 659) преводи реч *relatio, ōnis, f [refero]* и као „перекладывание, перенесение (criminis C)“, „возмещение, вознаграждение, воздаяние (r. gratiae Sen)“, „сообщение, доклад, предложение (в сенате), предмет доклада“, „донесение, передача, рассказ (r. rerum gestarum Just)“, док је реч *relativē* преведена као „(со)относительно, соответственно“. У *Француско-српском речнику* Настаса Петровића уз реч *relativement* стоји превод *односно, шїџо се шїиче* (Петровић 1898/2003: 1241). У српско-немачким речницима облици *beziehenhentlich* и *relative* доводе се у везу са речју *односно* (Ристић–Кангрга 1936: 243–244, 1185; Шамшаловић 1986: 195, 728).

Може се претпоставити да је на ширење употребе лексеме *односно* утицао развој административно-правног, новинарског и научног стила. На развој књижевног језика у Србији велики утицај су извршили Срба из Аустроугарске монархије који су боравили или радили у Србији после стицања њене независности, а који су са собом носили славеносрпску писменост и знање руског (рускословенског) и немачког језика. Такође, после прихватања Вукове реформе јача утицај француских ђака на развој српског правног система (Луковић 1994: 32–59).

У нашој грађи предлошка употреба први пут је потврђена у тексту из *Српских новина* из 1867. године. Ради се о преводу са немачког: *Односно првога основа вели*, да се една друштвена установа не може јоштѣ и тиме правдати... (*Найновия испитиваня односно питаня о укиданю смртне казни*, од др-а Митермаера, превео М. Дамяновић) (*Српске новине*, 5. јануар 1867, бр. 2, стр. 6); *Односно Олденбурга* можемо по увераваню едногѣ найискусниегѣ и великогѣ судіе *навестїи*, да є истина 1862. едно убиство учинѣно... (*Српске новине*, 5. јануар 1867, бр. 2, стр. 6). *Односно* може бити замењено речју *йоводом* (*йоводом йрвої основа вели, йоводом Олденбурїа можемо навестїи*)¹. У примеру из наслова *најновија исїїїїивања односно йїїїања о укидагѣ смртїне*

¹ Када мењамо оригинални пример конструкцијом која би се могла јавити у савременом језику или када је мењамо конкурентном конструкцијом, то чинимо ради објашњења и трагања за разликом у њиховој употреби. Наглашавамо да овакви примери нису емпиријски потврђени и да служе само да поткрепе теоријска разматрања.

казни замена је могућа, али не ради се о потпуном подударању: *најновија исцртавања поводом ишљања о укидању смртне казне*.

Лексема *односно* у функцији предлога среће се кроз цели испитивани период: *Односно пак тарифисања* члан г. М. Трифуновић *приметити*, да је комисија изгубила из вида то, да друштво мора удешавати своје тарифе... („Протокол тринајестог састанка, тргов.-занатлијског одбора, државног 2. децем. 1868 г. у Београду“, *Српске новине*, 7. јануар 1869, бр. 3, стр. 11); Код члана 68. има *одвојено мњење члана і. Илије Симоновића односно ишљања* (извештај одбора, *Симоновићеве белешке*, 1898, стр. 332); Друго је пак *ишљање односно ишљања председника*, и оно нема везе са унутарњим уређењем општине (расправа, *Симоновићеве белешке*, 1898, стр. 338); *Односно сазива Народној Представништва*, ако би Народна Скупштина била распуштена, *вреди* оно што је речено у чл. 19. овога Устава (*Устав Србије*, 1901, стр. 9).

У РСАНУ 2006: 152 наведене су следеће потврде за предлошку функцију лексеме *односно*: Што се мене тиче, ја нисам никад био у *недоумици односно њиховој јесничкој дара* (Недић Љ.1, 65); Човек се врло често и лако *вара, односно своје силе* (Пел. 1, 345); Узалуд се представник Портин опирао томе, говорећи да су *руске ирејензије односно заштитне Срба* неосноване (Гавр. М. 4, 9); Цавид паша одјаха у Доленце, *да се обавестити о ситуацији... и буде начисито односно ујошребе оних двају љукова* (Лаз. М. 3, 96); Изгледа да се *односно мене није иреварио*, али се љуто *иреварио односно своје јенијалности* (Ђорђ. Вл., БК 1913, 54); Њему тако што није никад пасирало, премда је он један *обешењак односно женских* (Срем. 11, 59); Наша омладина ипак *воли*, како сам се уверио из многобројних писама... *односно моје Теорије Књижевности, да чује* нешто лепо из књижевности (Лапч. Д. С. 1, 4). Речник САНУ наводи примере за лексему *односно* у функцији предлога у току 19. и почетком 20. века.

Највише примера за лексему *односно* у функцији предлога пронашли смо у правним текстовима. Среће се и у писаној и у усменој комуникацији, на шта упућују примери из различитих поджанрова *Симоновићевих белешака*. У примерима из новина налази се у текстовима који се баве правним и политичким темама (нпр. у извештајима одбора). У новинарском стилу и у усменој варијанти административно-правног стила² има улогу текстуалног конектора.

Конструкција *односно* + генитив јавља се као адвербијална допуна уз глаголе говорења и мишљења (*навесити, приметити, варати се, казати*) или глаголе који значе почетак неке акције (*погнети, постојати*). Налазимо и примере где је ова конструкција неконгруентни предлошко-падежни атрибут (*мњење, ишљање, ирејензије, исцрта-*

² Две основне варијанте у којима се реализује административно-правни стил су усмена и писмена (Висковић 1989: 30–31; Тошовић 2002: 355).

ишвање, недоумица). Свим примерима је заједничко то да се конструкцијом *односно* + генитив експлицира почетна тачка у вршењу радње. Радња може бити двојака – најчешће се наводи подстрек за наставак дебате (ако се ради о скупштинским дебатама или дебатама у одборима), или се ради о радњи која се наводи као почетак акције (често и конфронтације) на ширем плану: Овде је пало много речи *односно* *иосишављања иредседника указом или иреишисом*. Ја сам одсудно противан томе, да се указни председници постављају у варошима (расправа, *Сиенографске белешке*, 1898, 400); Заиста има тих *распра и свађа између учишћелца и школској одбора односно шоја* (расправа, *Сиенографске белешке*, 1898, стр. 554).

Начелно, сви примери припадају субпољу узрока у значењу „повод“. Ипак, употреба им није јединствена и долази до интерференције са узроком са значењем „разлога“³ и са конструкцијама са значењем „материјалне садржине“⁴. Примери се могу поделити у три групе.

У прву групу спадају они примери са значењем „материјалне садржине“ усменог или писменог исказа и они примери који у савременом језику имају значење у *вези са неким/нечим (ишвање односно нечеја, мњење односно нечеја, члан односно нечеја, иредлој односно нечеја)*: Тако исто саопштио је г. министар финансије и *иредлоје* оно што је поднео одбору његов заменик г. Никола Радовановић, трговац из Чачка, *односно регулисања Мораве и најправе иуша од Чачка к Сеници и Новој Вароши...* („Протокол тринајестог састанка, тргов.-занатлијског одбора, држаног 2. децем. 1868 г. у Београду“, *Србске новине*, 7. јануар 1869, бр. 3, стр. 10); У случају преке опасности за јавну сигурност може влада на неко време обуставити: *оиредељења члана 27. односно личне слободе; члана 28. односно нейовредности обиишашиица; члана 32. односно слободе јовора и иецаишће; члана III. односно надлежности суда (Усшав Књажевсшва Србије, 1869, стр. 14)*; Друго је пак *ишвање односно иосишављања иредседника*, и она нема везе са унутарњим уређењем општине (расправа, *Сиенографске белешке*, 1898, стр. 338); Овде је прочитан само *један иредлој односно измене чл. 55, закона о акционарским друшшвима...* (расправа, *Сиенографске белешке*, 1898, стр. 381); Циљ је *овоја иройиса односно иеснионера*, по мом мишље-

³ О узроку са значењем „разлога“ у савременом српском језику говори Милош Ковачевић у књизи *Узрочно семантичко поље* (Ковачевић 2012: 127–169). У истој књизи издваја и узрок са значењем „повода“ (Ковачевић 2012: 170–173).

⁴ Значење „материјалне садржине“ Милош Ковачевић издваја када говори о неконгруентним атрибутима израженим конструкцијом *о* + локатив: „тим се атрибутом, наиме, именује предмет или тематика онога што је обилежено управном именицом, као нпр.: пјесма о љубави, закон о безбједности саобраћаја, роман о завичају, итд.“ (Ковачевић 2015: 24).

њу, тај, да се неоптерећује пенциони фонд... (расправа, *Стенографске белешке*, 1898, 417); ...да се мало пре та иста таква *дебата* водила *односно* Чачка и Краљева (расправа, *Стенографске белешке*, 1898, стр. 736). У овим примерима конструкција *односно* + генитив може бити замењена конструкцијама *поводом* + генитив / *у вези са* + инструментал, које изражавају узрок у значењу „повода“, али и конструкцијом *о* + локатив, која има значење „материјалне садржине“: *предлози у вези са реулисањем Мораве / предлози о реулисању Мораве, оределења члана 27. у вези са лично слободом / оределења члана 27. о личној слободи; ишћања поводом осћавања председника / ишћања о осћавању председника, предлој у вези са изменом члана 55 / предлој о измени члана 55; ироис у вези са иенционерима / ироис о иенционерима.*

Другу групу примера чине они који изражавају узрок у значењу „повод“. Најчешће се у генитиву налази именица која значи предмет дебате у Народној скупштини, а која се у савременом језику може заменити конструкцијама *поводом* + генитив / *у вези са* + инструментал: *Односно најомене предговорника і. Јовановића имам да кажем*, да је члан 53. који је већ примљен, регулисао ово питање, а где се каже да повишице теку тек после пет година (расправа, *Стенографске белешке*, 1898, стр. 549); *Ја бих имао да кажем само неколико речи односно земљишћа...* (расправа, *Стенографске белешке* 1898, стр. 995). И у овој групи примера могућа је замена како конструкцијама *поводом* + генитив / *у вези са* + инструментал, тако и конструкцијом *о* + локатив: *поводом најомене предговорника і. Јовановића имам да кажем / у вези са најоменом предговорника і. Јовановића имам да кажем / о најомени предговорника і. Јовановића имам да кажем; Ја бих имао да кажем неколико речи поводом земљишћа / ја бих имао да кажем неколико речи у вези са земљишћем / ја бих имао да кажем неколико речи о земљишћу.* Оно што другу групу примера одваја од прве јесте употреба конструкције *односно* + генитив као „повода“ за започњање говора/дебате о одређеној теми.

У последњој групи примера предлошко-падежном конструкцијом *односно* + генитив наводи се разлог за неку, најчешће, административно-правну акцију: *Назор над ошћинским власћима односно ишћности у вршењу и ирмењивању овоја закона*, припада надлежним полицијским властима... („Пројекат закона о риболову“, *Стенографске белешке*, 1898, 261); *Ако би Народна Скупштина била распуштена, осћујаће се односно сазива Народној Предсћавнишћва* по члану 19. овог Устава (*Усћав Србије*, 1901, стр. 9). У овој групи примера никако није могућа замена конструкцијом *о* + локатив: **Назор над ошћинским власћима о ишћности у вршењу и ирмењивању овој закона, иријада надлежним иолицијским власћима; *Ако би Народна Скуишћина била расћуишћена, осћујаће се о сазиву Народне Скуишћине.* Примећује се да

постепено, од прве ка трећој групи, расте семантичка нијанса „изазивача акције“, тако да се примери из треће групе налазе на граници узрока са значењем „повода“ и узрока са значењем „разлога“ (слика 1).

Контекстуално неусловљеним положајем (Силић 1984: 9) сма-трали бисмо оне примере код којих се конструкција *односно* + гени-тив налази у постпозицији непосредно уз глагол, односно управну именицу: (а) контекстуално неусловљени положај лексеме *односно* уз глагол: Ако би Народна Скупштина била распуштена, *јосіујаће се односно сазива Народној Представништва* по члану 19. овог Устава (*Устав Србије*, 1901, стр. 9); (б) контекстуално неусловљени положај лексе-ме *односно* уз управну именицу: Код члана 68. има *одвојено мњење члана і. Илије Сіојановића односно ілаіа* (извештај одбора, *Сіеноіграфске белешке*, 1898, стр. 332); Узалуд се представник Портин опирао томе, гово-рећи да су *руске іреіензије односно заііііііе Срба* неосноване (Гавр. М. 4, 9; РСАНУ 2006: 152).

Код контекстуално условљеног положаја речи долази до нару-шавања устаљеног реда, па се испитивана конструкција јавља у дис-танктном положају у односу на управну реч: (а) контекстуално усло-вљени положај када је управна реч глагол: Господин Рајовић *навео је, како је у Енлеској односно избора* (расправа, *Сіеноіграфске белешке*, 1898, стр. 351); (б) контекстуално условљен положај лексеме *односно* у од-носу на управну именицу: Заиста има тих распра и *свађа између учііеља и школској одбора односно ііоіа* (расправа, *Сіеноіграфске белешке*, 1898, стр. 554). Интересантни су примери код којих конструкција *односно* + генитив долази у иницијални положај у реченици, чиме се наглашава значај теме која се преиспитује: *Односно најомене іредіговорника і. Јо-вановића* имам да кажем, да је члан 53. који је већ примљен... (расправа, *Сіеноіграфске белешке*, 1898, стр. 549); *Односно ііоіа, ііііо су до сада биле злоуіііребе у ііоједним новчаним заводима*, хоћу да кажем, да у томе није кривица до управе него, да су у томе понајвише криви књиговође и касири што није било довољно надзора од стране надлежног одбора (расправа, *Сіеноіграфске белешке*, 1898, стр. 385). Овакви примери карактеристика су скупштинских дебата. У последњем примеру лексема *односно* је саставни део сложеног везника *односно ііоіа ііііо*.

Посебно је занимљив један пример који смо пронашли: Али ме-ни се ипак чини да у овом члану има једна *іразнина, а ііо је односно одбор-ника* (*Сіеноіграфске белешке*, 1898, стр. 345) пошто се у њему између управне именице и подређеног члана налазе везник *а* и анафорска за-меница *ііо*. Појава оваквих форми могла би бити карика у развоју лексеме *односно* у функцији везника, нарочито ако се има у виду да везничке конструкције као што су *а ііачније, а наіме, а ііо значи*

припадају истој семантичкој подгрупи објашњивачких⁵ реченица као и реченице са везником *односно* (Ковачевић 1998: 66).

У савременом језику изгубила се предлошка употреба лексема *односно*. Губљење је можда условљено њеном двофункционалношћу. Томе у прилог може говорити један пример из *Стиенографских белешака* из 1898. године у коме је лексема *односно* употребљена и као предлог и као координирани везник: *Нагзор над ойштинским власиима, односно вршења овога закона, водиће среске, односно окружне власии. (Стиенографске белешке 1898: 255)*. Да би се уклонили могући неспоразуми, предлог *односно* повлачи се пред предлогом *иоводом*, који у савременом језику постаје главно средство за изражавање узрока са значењем „повода“.

6. Лексема *односно* у функцији објашњивачког везника

У савременом српском језику као објашњивачки везници јављају се *ио јесї* и *односно*. Уз помоћ оба везника добијају се реченице затворене структуре. Везник *односно* може се заменити везником *ио јесї* у већини случајева. Ови везници најближи су дисјунктивним конекторима (Ковачевић 1998: 63)⁶. Њихово значење може се одредити као: „*реименовање*, тј. нова формулација за исти референт који је именован првим чланом координиране везе“ (исто). Имају фиксирану позицију у структури реченице (Велчић 1987: 74).

Може се претпоставити да се везник *односно* у току 19. века развио као последица фактора унутрашњег развоја и да је настао реанализом од облика предлога⁷. Такав развој подстакнут је значењем

⁵ Милош Ковачевић овакве реченице назива објаснидбеним или експланативним координираним независнословеним реченицама (Ковачевић 1998: 58–79).

⁶ У раду прихватамо тумачење Милоша Ковачевића по коме су *односно* и *ио јесї* синонимни независнословени координирани везници (Ковачевић 1998: 62).

⁷ Томислав Маретић каже да се везници ретко добијају позајмљивањем, већ чешће унутрашњим развојем од постојећих језичких средстава. Истиче да је томе узрок то што су „основни везници“ настали у старо време, а да је касније, развој мисли допринео развоју сложенијих везничких конструкција из средстава постојећег лексичког фонда (1887: 3). Александар Белић наводи да велики број везника води порекло од демонстративних заменица или партикула (1958: 73). Јасмина Грковић Мејџор, говорећи о реанализи, наводи мишљење Хермана Паула „да неке речи, пре свега заменице и партикуле, које првобитно улазе у састав главне реченице, постају чланови којима се остварује веза између главне реченице и психолошки зависне

везника *или*, а прати општи процес интелектуализације, који је захтевао стварање нових видова изражавања, као што су објашњење или преформулација.

У нашем ограниченом корпусу примера из научних текстова нисмо наишли на лексему *односно* у улози објашњивачког везника. На месту где бисмо данас очекивали везник *односно* користи се везник *или* затворене структуре: *Анџројолоџја, или наука о човеку*, тиче се тѣла и душе нѣгове (*Анџројолоџја или наука о човеку*, 1850, стр. 2); *Теоретичный умъ (или духъ)*, коимъ се испознае, као една часть Психологије, има задатакъ, да свати природу... (*Гласник друштва србске словесности*, 1851, бр. 3, стр. 63). У наведеним примерима везник *или* повезује две речи или две синтагме, при чему се повезују два различита назива за исти референт. У оба примера у савременом језику могућа је замена везником *односно* (*анџројолоџија, односно наука о човеку; теоретични ум, односно дух*).

Везник *односно* повезује не само речи и синтагме већ и независно сложене реченице, па се у таквом значењу налази и везник *или*: Политички кругови угарске престонице веома су радознали на резултат борбе, која се води између горњег и доњег дома, *или боље рећи између ујарских великаша и владе* (*Српске новине*, 3. јануар 1884, бр. 2, стр. 5). Примери у којима се јављају конструкције *или боље рећи* могу представљати прелазни ступањ у развоју конструкција са везником *односно*. Примери из грађе сугеришу да би до промене значења могло доћи у жанровима који подразумевају полемику или објашњење – научним полемикама, скупштинским расправама, новинским текстовима који коментаришу одређене догађаје.

Поред везника *или*, и везник *и* могао је подстаћи развој лексеме *односно* у функцији објашњивачког везника. Објашњивачки везник *и* је затворене структуре: Поредъ корены глагола треба разликовати јоштъ оне, кои су *чисто сложени (глаголе свршеноѣ дѣйствиа), ии. е. кодъ кои е ѣросиный глаголъ нейоремеѣнъ осѣао...* (*Гласник друштва српске словесности*, 1851, бр. 3, стр. 3); Та животињица нема уста, а хвата рану, *и. ј. грује животињице...* (*Београдске илустриране новине*, 1866, бр. 3, стр. 12); Казавши најпре ово, држим, *и* се *и*че *и*рвој *и*ишања, за *и*о је *и*.ј. највише ручно *и*исмо *и*рављено не само на мене но и на *и*редседника *и*слајтанскоја *и*министарства (*Српске новине*, 10. јануар 1870, бр. 4, стр. 13); Ако скупштина одобри овај мој предлог, ништа закону не ће сметати, и

реченице'. Последица овога је да дате речи постају саставни део зависне реченице, односно везници" (2004: 130). Иако се *односно* јавља и у прилошкој служби, претпоставили смо да је везничка употреба проистекла из његове предлошке службе јер и везник и предлог повезује значење „појашњења, додатног објашњења“.

сродници односно њријаїшељи захїевали би да їа они саране. У прегледаној грађи нисмо пронашли везник їо јесї у оваквој употреби.

У прегледаној грађи везник *односно* може бити по употреби еквивалентан везнику *и*: Жалбе противу осуда *среских односно окружних власїи*, разматрају и у последњем степену расправљају *окружне власїи, односно Минисїар Народне Привреде*, ако су поднесене у року од 8 дана („Предлог закона о унапређењу сточарства“, *Сїеноїрафске белешке*, 1898, стр. 255); *Таксе за рибарске карїе и закуї најлаћују и карїе, односно уверења о закуї издају*: 1. За Саву, Дунав и Дрину надлежне полицијске власти... („Пројекат закона о риболову“, *Сїеноїрафске белешке*, 1898, стр. 258).

Овакава употреба везника *односно* у административном стилу везана је за природу језика права. Говорећи о детерминативним падежима са условним значењем у старосрпској пословноправној писмености, Слободан Павловић каже да: „бројни изкази... устројавају се као прескриптивни у својству језичких модела понашања којима се адресант самообавезује на одређене поступке или се пак од адресата, односно правних субјеката у надлежности адресанта или адресата тражи да нешто чине или не чине у предвиђеним околностима“ (2006: 333). У административно-правној делатности тежи се прескрипцији што већег броја ситуација, а то се управо и постиже употребом реченица са везницима *односно/или* (*Ако дело учини X, односно/или Y, односно/или Z*).

Лексема *односно* у везничкој функцији чешће се јавља при крају 19. века. Као илустрација могу послужити примери из *Сїеноїрафских белешака* из 1898. године: Док се привремени зајам на благајничке записе за грађење сењске пруге не оствари, *моїу се из буџетїских ушїеда иїлаћиваїи рачуни за извршење њруїе, односно їлаћаїи оїїїлаїе и иїїерес на їозаїмице, учињене їо їої цели* (предлог буџета, *Сїеноїрафске белешке*, 1898, 148–149); Тако исто меродаван је *їорез умрлої мужа, односно њїове масе или задруїе*, за удове, које по смрти мужа остану на имању њїовом, *односно њїове масе или задруїе*, докле год на томе имању живе („Преглог закона о изменама и допунама у закону о таксама“, *Сїеноїрафске белешке*, 1898, 225); Ово је дужан да уради сам издавалац (*друшїтво, односно њїова уїрава*), која и за евентуалну злоупотребу одговара.“ („Преглог закона о изменама и допунама у закону о таксама“, *Сїеноїрафске белешке*, 1898, 227); Више су народне школе: *їраћанске (односно їродужне)* за мушку и девојачке за женску децу („Предлог закона о народним школама“, *Сїеноїрафске белешке*, 1898, 229); Кад се наставник први пут уводи у дужност, он ће чинодејством месног свештеника *їред школским одбором, односно їред уїравником*, положити ову заклетву... („Предлог закона о народним школама“, *Сїеноїрафске белешке*, 1898, 235); О набавци приплодних мушких грла домаће стоке за потребу општина, има се старати *држава, односно Минисїар Народне Привреде* („Предлог закона о унапређењу сточарства“, *Сїеноїраф-*

ске белешке, 1898, 254). Пошто су *Стиенографске белешке* сложени жанр који се састоји и од писмене и усмене варијанте административно-правног стила, примећује се да је предлошка употреба лексеме *односно* везана за усмени жанр скупштинских дебата, док се *односно* у функцији везника најчешће среће у предлозима закона.

7. Закључак

На крају ћемо изнети нека запажања која смо добили на основу овако ограниченог корпуса:

1. Развој употребе и значења речи *односно* у току 19. века условљен је општим процесом интелектуализације језика. Ова лексема је била карактеристичана за научне, административно-правне и новинарске текстове који најбоље илуструју овај процес.

2. Наша грађа делимично сугерише раније ставове изнете у литератури. Лексема *односно* у функцији предлога дошла у српски језик под утицајем руског језика, а *односно* у везничкој служби је продукт унутрашњег развоја. Ипак, мора се нагласити да сама грађа заправо не потврђује ово запажање и да је за доношење сигурнијих закључака потребан много шири и разноврснији корпус.

3. У нашој грађи лексема *односно* чешће се јавља у функцији предлога него објашњивачког везника. Равномерна заступљеност лексеме *односно* у предлошкој и везничкој употреби запажена је тек у *Стиенографским белешкама* из 1898. године, документу с краја 19. века.

4. Конструкција *односно* + генитив обично изражава узрок са значењем „повода“, али понекад се меша са узроком у значењу „разлога“ и конструкцијама са значењем „материјалне садржине“ управног глагола или именице. Лексема *односно* са генитивом може бити у функцији адвербијалне одредбе или у функцији неконгруентног предлошко-падежног атрибута. Нема фиксирану позицију у реченици, тако да може бити и у контактном и у дистантном положају у односу на управни глагол, односно именицу. Посебно су занимљиви примери где је конструкција *односно* + генитив у иницијалном положају у реченици.

5. У прегледаној грађи није примећена употреба лексеме *односно* у функцији објашњивачког везника у примерима из научног стила, што, наравно, не искључује њену овакву употребу у посматраном периоду. Пронађене потврде везане су за примере из новина и административних текстова.

6. Примећена је сличност у употреби објашњивачког везника *односно* и објашњивачког везника *ио јесѝ*. Поред тога, у прегледа-

ним документима административно-правног стила запажена је сличност у функцији везника *односно* и дисјунктивног везника *или*.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић²1958: Александар Белић, *О језичкој њприроди и језичком развипику: линвистичка испиивања, I*, Београд: Нолит.
- Брозовић–Ивић 1988: Dalibor Brozović, Pavle Ivić, *Jezik srpskohrvatski / hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski: Izvadak iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije*, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“.
- Велчић 1987: Mirna Velčić, *Uvod u lingvistiku teksta*, Zagreb: Školska knjiga.
- Висковић 1989: Nikola Visković, *Jezik prava*, Zagreb: Naprijed.
- Гортан Премк 1971: Даринка Гортан Премк, *Акузативне синтаксе без ѡредлоа у српскохрватском језику*, Београд: Институт за српскохрватски језик.
- Грицкат 1994: Ирена Грицкат, Из историје стабилизације књижевног језика код Срба – после Вукове и Даничићеве победе, *Јужнословенски филолоџ L*, Београд, 5–31.
- Грковић Мејџор 2004: Јасмина Грковић Мејџор, Увод у историјску синтаксу, у: *Предавања из историје језика*, Нови Сад: Филозофски факултет, 103–144.
- Даничић 1858: Ђура Даничић, *Србска синтакса*, Београд: Државна штампарија.
- Дворецки³1986: И. Х. Дворецкий, *Латинско-русский словарь*, Москва: „Русский язык“.
- Ивић²1986: Павле Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Јовић 2012: Надежда Јовић, О неким синтаксичким одликама језика београдских и нишких новина с краја XIX века, *Годишњак за српски језик XXV/12*, Ниш, 89–98.
- Карацић 1964: Вук Стефановић Карацић, *Српски рјечник (1818)*, Сабрана дела Вука Карацића II, прир. Павле Ивић, Београд: Просвета.
- Карацић 1986–7: Вук Стефановић Карацић, *Српски рјечник (1952)*, Сабрана дела Вука Карацића XI/1, прир. Јован Кашић, Београд: Просвета.
- Ковачевић 1998: Милош Ковачевић, Објаснидбене (експланативне) координиране конструкције, у: Милош Ковачевић, *Синтакса сло-*

- жене реченице у српском језику*, Београд: Рашка школа – Србиње: Српско просвјетно и културно друштво, 58–79.
- Ковачевић ²2012: Милош Ковачевић, *Узорчно семантичко поље*, Београд: Јасен.
- Ковачевић ²2015: Милош Ковачевић, Семантички типови неконгруентних атрибута српскохрватског језика, у: Милош Ковачевић, *Кроз синтагме и реченице*, Београд: Јасен, 13–34.
- Маретић 1887: Tomislav Maretić, *Veznici u slovenskijem jezicima*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Луковић 1994: Милош Луковић, *Развој српскога правој ситила*, Београд: Службени гласник.
- Павловић 2006: Слободан Павловић, *Детерминативни падежи у старо-српској пословноправој писмености*, Нови Сад: Матица српска.
- Павловић 2013: Слободан Павловић, *Узроци и механизми синтаксичких промена у српском језику*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци–Нови Сад.
- Павловић 2014: Јелена Павловић, Падежне конструкције са значењем повода у *Синографским белешкама о седницама Народне Скупштине за 1898 годину*, *Радови Филозофској факултета* 16, књ. 1/1, Пале, 445–454.
- Петровић 1898/2003: Настас Петровић, *Француско-српски речник*, Београд, 1898; Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003.
- Радовић Тешић 2007: Милица Радовић Тешић, Лексикографска и граматичка дескрипција партикуле *односно*, *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* L, Нови Сад, 759–765.
- Ристић–Кангрга 1936: Светомир Ристић, Јован Кангрга, *Енциклопедиски немачко-српскохрватски речник*, Београд: Издавачка књижарница Радомира Ђуковића.
- РЈАЗУ 1922: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, обрађује Т. Maretić, svezak 38, 4 osmoga dijela, *odnos–ondinac*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- РМС 1971: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, књига четврта, *О–П (оираије–преиња)*, Нови Сад: Матица српска.
- РСХ 1965: *Русско-сербскохрватский словарь*, Москва: Издательство „Советская энциклопедия“.
- РСАНУ 2006: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, књига XVII, *одвркао–Ојово*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Силић 1984: Josip Silić, *Od rečenice do teksta: teoretsko-metodološke postavke nadrečeničnog jedinstva*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

- Станојчић 1973: Живојин Станојчић, *Синџакса језика Лазе К. Лазаревића 1, Синџајмајски односи*, Београд: Институт за српскохрватски језик.
- Станојчић 1990: Живојин Станојчић, *Синџаксичке стиљугије (о Вуковској традицији у језику и грамајници)*, Никшић: Универзитетска ријеч.
- Тошовић 2002: Бранко Тошовић, *Функционални стилови*, Београд: Београдска књига.
- Шамшаловић¹⁰ 1986: Gustav Šamšalović, *Njemačko-hrvatski ili srpski rječnik*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

ИЗВОРИ

- Белешке 1875: *Стенографске белешке о седницама Народне скујишћине држане у Београду 1874/1875. године I*, Београд: Државна штампарија.
- Белешке 1898: *Стенографске белешке о седницама Народне скујишћине Краљевине Србије за 1898. годину I*, Београд: Државна штампарија.
- Дигитална библиотека Матице српске (<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/index/collection:6>).
- Дигитална библиотека Народне библиотеке Србије (<http://www.digitalna.nb.rs/>).

Jelena M. Pavlović

THE WORD *ODNOSNO* IN THE 19th AND IN THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY

Summary

The aim of this paper is to investigate the meaning of the word *odnosno* in the 19th century. During this period this word had two different meanings: the meaning of a preposition with genitive and the meaning of an explanative conjunction. The conclusion is that the first meaning was derived from the Russian language as a result of adaptation, and, that the second meaning came as a result of a change of structure in the Serbian language. Examples are found in the legal, scientific and journalistic texts.

Keywords: *odnosno*, preposition, explanative conjunction, 19th century.

X подстиче говор

X подстиче конкретну акцију

казати односно X говорити односно X расправљати односно X предлог односно X
акција односно X
питање односно X мислити односно X дебата односно X надзор односно X
приметити односно X

Слика 1. Нијансе значења конструкција са предлогом *односно*